

Az unitárius esketési szertartás uniformizálására irányuló törekvések az 1620-as években²

Bevezetés

Az unitárius esketési szertartás kora újkori történetével eddig szinte senki sem foglalkozott, s még a liturgia „fejlődését közelebbi tanulmány alá vevő” Boros György sem tartotta a házasság kérdését történetileg annyira érdekesnek, hogy idevágó közleményében – mondanivalóját persze egy-egy korábbi kánon megidézésével is „fűszerezve” – ne csak 18–19. századi agendákat „mondjon fel”.³ Boros tehát az esketés esetében – annak ellenére, hogy cikksorozatának más egységeiben hivatkozott rá⁴ – nem használta fel *Az Unitárius Egyház rendszabá-*

¹ Szigeti Molnár Dávid (1986) a Szegedi Tudományegyetem Társadalom- és Bölcsészettudományi Karán a Magyar Irodalmi Tanszék adjunktusa. Elérhetősége: molnar.david.02@szte.hu.

² A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült.

³ BOROS György, „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban”, *Keresztény Magvető* 64., 1. sz. (1932): 30–38.; „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban II.” (istentisztelet), *Keresztény Magvető* 64., 2. sz. (1932): 81–87.; „Szerterások és szokások az unitárius egyházban” (átmenet az unitárius hitéletben), *Keresztény Magvető* 64., 3. sz. 99–108.; „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban” (imádkozás és éneklés), *Uo.* 64., 4–5. sz. (1932): 184–195.; „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban” (imádkozás és éneklés), *Uo.* 64., 6. sz. (1932): 245–263.; „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban” (keresztelés), *Uo.* 65., 1. sz. (1933): 30–35.; „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban” (kereszttség. A reformáció hatása), *Uo.* 65., 2. sz. (1933): 72–83.; „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban” (úrvacsora), *Uo.* 65., 4–5. sz. (1933): 185–197.; „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban” (házasság), *Uo.* 66., 1. sz. (1934): 12–21.; „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban” (a pap), *Uo.* 66., 2. sz. (1934): 71–81.; „Szerterások és vallási szokások az unitárius egyházban”, *Uo.* 66., 3. sz. (1934): 129–139.; Különösen a házasságról szóló rész. Az esketésről lásd még: *Négyszáz év. 1568–1968: Emlékkönyv az Unitárius Egyház alapításának négyszázadik évfordulója alkalmából* (Kolozsvár: [k. n.], 1968), 103–104.

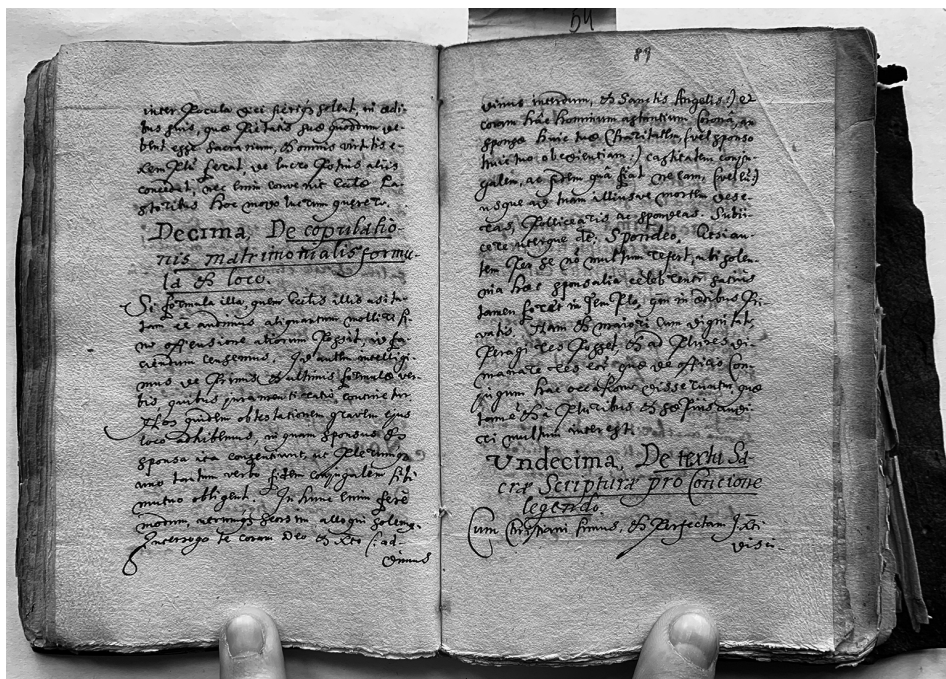
⁴ BOROS, „Szerterások és...”, (keresztelés): 30. és BOROS, „Szerterások és...” (úrvacsora): 78.

lyai (a továbbiakban *Egyházi rendtartás*) című törvénygyűjteményt,⁵ noha ebben több olyan 17. századi szöveget is kiadtak, amely érinti – és még csak nem is olyan futólagosan – ezt a témát. Ezeknek a szövegeknek az egyike az *Institutiones ad Disciplinam Ecclesiasticam necessariæ* (a továbbiakban: *Szükséges utasítások*), amely az első unitárius rendszeres egyházi rendtartásnak, az 1626-os *Disciplina Ecclesiastic(a Radecian)*ának három évvel későbbi, azaz 1629-es kiegészítése volt, s amellyel – mint alapos tanulmányában Keserű Gizella megállapította – a lengyelországi unitáriusok erdélyiektől eltérő tanításait, eljárásait és szokásait minden addiginál kendőzetlenebbül igyekeztek az itteniek között meghonosítani (invokáció, fegyelmi gyűlés stb.).⁶ Ennek az iratnak tehát házassággal kapcsolatos rendelkezése is van, amelyről ha hűbb fordítás készült volna, úgy vélem, Keserű sem tartotta volna kevésbé fontosnak a többi előírásnál, hiszen nagyon is beleilleszkedett volna gondolatmenetébe (erről lejjebb). De nagy jelentőséget ad a *Szükséges utasítások*nak az is, hogy egyike azoknak az 1620-as években könyv- vagy legalábbis eszmeforgalomba került dokumentumoknak, amelyekben az unitárius esketési szertartás egységesítésének szándéka megfogalmazódott. Az *Egyházi rendtartás*⁷ és a *Szükséges utasítások* mellett Valentinus Radecius (?–1632) unitárius püspöknek házasságról szóló munkája, a *De matrimonio tractatus*

⁵ TÓTH György (levéltári kutatás alapján összeállította magyarázva), *Az Unitárius Egyház rendszabályai 1626–1850*, *Az Unitárius Egyház törvényeinek gyűjteménye III.* (Cluj-Kolozsvár: „Minerva” Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1922).

⁶ KESERŰ Gizella, „Az erdélyi unitárius egyház megkésített konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején”, in „*Nem súlyed az emberiség*”. *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, szerk. CSÖRSZ Rumen István és SZABÓ G. Zoltán (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007), 429–449.

⁷ Idevágó szabályairól ebben a tanulmányban nem írok, megjelenés előtt álló forráskiadásom előszavában azonban, ahol más hasonló forrásokat is feldolgozok, igen: MOLNÁR Dávid, „...tetszett az Szent Széknek...”. *Házassági és fegyelmi ügyek unitárius konzisztóriumok előtt a 17. században*. Az *Egyházi rendtartás* 1626-os változata magyarul: KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István: *Az erdélyi unitárius egyház története I–II.* ford. MÁRKOS Albert, bev. és a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, ill. 2009); UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály, KOZMA János: *Az erdélyi unitárius egyház története III/I.* ford. MÁRKOS Albert, bev. és a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR Lehel (Budapest: Magyar Unitárius Egyház, 2018). Lásd a harmadik kötetből 763–768. Itt 773–774. Új intézkedések az 1594-es verzióban: TÓTH György, *Az Unitárius...*, 103–104.

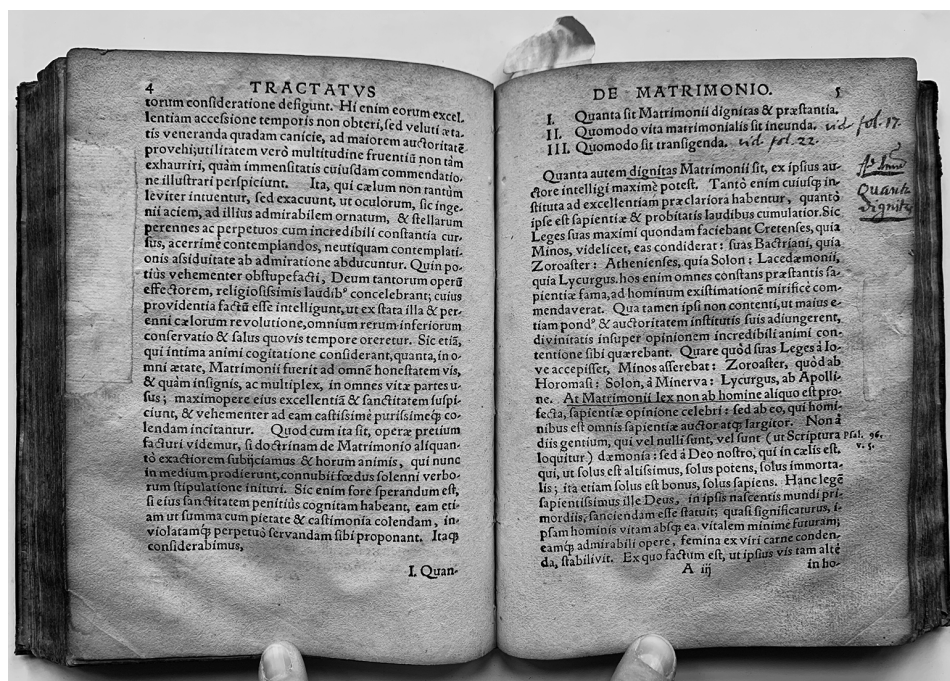

Disciplina Ecclesiastica Radeciana

(1621) is ilyen volt.⁸ Muszáj azonban hangsúlyoznom: bár e három közül az utóbbi kettő is tartalmazott a korabeli szóhasználatban formuláknak nevezett szertartási szövegmintákat, az viszont egyáltalán nem tudható, hogy ezeket a mintákat milyen mértékben alkalmazták a különböző, liturgiailag egyébként sem egységes unitárius gyülekezetekben, gyülekezetálózatokban,⁹ ennél fogva dolgozatomat sem szabad direkte szertartásrekonstrukciónak tekinteni, csakis annak, ami: olyan törekvések leírásának, amelyek az esketési szertartás uniformizálására irányultak ebben az évtizedben.

⁸ Valentinus RADECIUS, *De matrimonio tractatus* (Kolozsvár: Typis Heltanis, 1621).

⁹ KOVÁCS Sándor, „Az egységesítés »göröngyös útjain«. Adalékok az unitárius istentiszteleti rend 16–19. századi történetéhez”, in *Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Erdélyi Református Egyház-történeti Füzetek 22. (Kolozsvár: Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2017), 28–43.

Radecius: De matrimonio tractatus

Az esketési szertartásról általában

Bárh Dániel monográfiájára¹⁰ támaszkodva, legutóbb Szabó András Péter sorolta fel „a kora újkor végére kialakult kötelező egyházi házasságkötési szertartás” részeit, megkülönböztetve egymástól a kérdéseket, a prédikációt, az esküt (juramentum), a gyűrűváltást, a kopulációt és a nászáldást.¹¹ A szertartás minden felekezetenél majdnem mindig ugyanezekből az elemekből állt, sorrendjük azonban térben és időben még az adott felekezeten belül is változhatott.¹² Itt kell

¹⁰ BÁRTH Dániel, *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, Szövegek és elemzések 1. (Budapest: MTA–ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport, 2005).

¹¹ SZABÓ András Péter, „Menyegzőtől mennyegzőig: Gondolatok a házasságkötési szokásrend magyarországi fejlődéséről”, *Századok* 144., 5. sz. (2010): 1027–1083., 1063–1064.

¹² Bárh monográfiája mellett az alábbi tanulmányokra hivatkoznék: SÖRÖS Béla, *A magyar liturgia története I. A kereszténység behozatalától a XVI. század végéig* (Budapest: Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1904), 261–272.; RAFFAY Sándor, „A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez”, *Protestáns Szemle* 42., 8–9. sz. (1933).

megjegyeznem, hogy az elnevezések közül a prédikáció nem valami szerencsés, és nemcsak azért, mert történetietlen, hanem azért is, mert ezeknek a beszédeknek nincs textusa, szerkezetük is eltér a hagyományos prédikációkétól, s főbb tartalmi elemeikben is állandósulni látszanak. A korabeli szertartáskönyvekben és agendákban nem is így, hanem exhortatóióként,¹³ admonitíóként,¹⁴ tanúságként,¹⁵ intésként¹⁶ vagy beszédként¹⁷ határozták meg őket. Persze a köznyelvben a beszéd és prédikáció szavakat csakugyan szinonimaként használjuk, műfaji szempontból viszont e kettő nem feltétlenül tartozik azonos szövegesztályba.

Végül ami az unitárusokat illeti: arra vonatkozóan, hogy az esketési szertartás keretei között cseréltek-e gyűrűt vagy sem,¹⁸ s hogy az egyes szertartási elemek náluk hogyan helyezkedtek el egymáshoz képest, legfeljebb csak sejtéseink lehetnek, az „esküre” és a beszédre azonban kitérnek forrásaink, így az alábbi fejezetek ezekről fognak szólni.

A tanulmány a szám melléklete; itt: 30–61.; BENEDEK Sándor, *A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja* (Örösziget: Teleki Béla, 1971), 259–266.

¹³ Beniamin VARGA, recentius editit, *Agendarius: Liber continens ritus et caerimonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus et aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus parochi et alii curati in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur. Quibus additae sunt lingua vernacula pia et catholica aliquot exhortationes ad eos, qui utuntur sacramentis, et qui eorum administrationi intersunt. Quorum omnium cathalogum versa pagella invenies.* (Tirnaviae, anno Domini MDLXXXIII), Monumenta Ritualia Hungarica: Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015), 101–104.

¹⁴ RÁTH György, „Egy magyar r. c. rituale a XVI. századból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 5., 1. sz. (1895): 65–81., 78(–79).

¹⁵ BORNEMISZA Péter, *Negy koenyvetske a keresztyeni hitnec tudományarol. 1. Az elsoe koenyvetske kitsin gyermetskeknec. 2. Az korosb koessegnec. 3. Az predikatoroknac roevíd tanusagokra. 4. Vigasztalo koenyvetske. Az magyar iras olvasasnac modgyaval es szep imatkozasockal egyetembe roendeltetet Bornemisza Peter altal.* (Sempte: [typ. Bornemisza], 1577), L(–Mvv).

¹⁶ BEYTHE István, *Mikeppen a koroztyéni gyeulekoezetben az Koeroeztségoet, Vr vachorayat, hazasok eskoettetését, oldozatot, gyontást, etc.* (Németújvár: Manlius, 1582), (Evv–)Éviii.

¹⁷ *Agenda, azaz szent-egyházi cselekedeteknek avagy szentségeknak és egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának módja.* (Keresztúr: Manlius, 1598) c8v(–d5v); MILÓTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyhazbeli szolgálat szerént valo czelekedet, melyben az Uy Testamentomnak ket sacramentomának: az szent keresztségnek es az Ur vaczorájának ki szolgáltatásának es az házasulandoknak egiben adattatásoknak mogya meg iratik...* (Kolozsvár: [typ. Heltai], 1622), 283(–308).

¹⁸ Az adathiány és a református szokások alapján az a valószínűbb, hogy nem.

Az „eskü”

Az „eskü” irányadó szövege a *Szükséges utasítások...*-ban őrződött meg. Ennek fordítását Kolosváry Sándor¹⁹ (1840–1922), a Kolozsvári Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem nyugalmazott tanára 1921-ben készítette:

„Ha az a házassági forma, mely a mint [!] halljuk, némely egyházban még szokásban van, a többiek botránkozása nélkül valamennyire enyhíthető [!], azt megteendőnek tartjuk. Ezt a forma első és utolsó szavaira mondjuk, melyek az eskü értelmét tartalmazzák. Mi ugyanis az erős ráesküvést e helyütt arra irányítjuk, a miben [!] a férfi és nő jegyespár (lábjegyzetben: Ha jobban tetszik: „*vőlegény és menyasszony*.”), úgy [!] egyeztek meg, hogy egymás közt kölcsönös házassági hűségre [!] kötelezik magukat. Ezért van szokásba a mindkét félhez külön-külön intézendő felszólítás [!], hogy: kérdezlek téged Isten és Krisztus (néha hozzá tesszük a szent angyalokat is) előtt; valamint az emberek eme gyülekezete előtt, hogy ezt a jegyes nőt szereted-e, (vagy vőlegényednek engedelmes leszel-e?) és hozzá hű és szeplőtlen életű [!] leszel-e és őt (vagy ezt) holtáiglan, holtodiglan el nem hagyod, ígéred és fogadod-e ezt? E fogadalmat viszont tegyék mind a ketten.”²⁰

A részlet alapján megállapítható, hogy az istentiszteleti rendhez hasonlóan az esketési szertartás sem volt egységes a kora újkori unitárius egyházban, egyes gyülekezetekben így, másokban meg amúgy végezték („némely egyházban”), s a központban a bevett szokással megszállottan ellenkezni – az egyház viszonylagos békéjének és nyugalmanak megőrzése érdekében – nem feltétlenül mertek. Az igazán szembeötlő azonban az, hogy bár esküként, ráesküvésként és fogadalmként határozzák meg az ugyanitt írásban is rögzített formát, ám az mégsem tűnik eskünek, sokkal inkább a kérdések és egy valódi eskü keveréke. A szövegben tehát mintha valami fogalomzavar mutatkozna, amely a fordítás ellenőrzésére, az eredetivel való összenézésre késztet:

„Si formula illa, quem [!] ecclesiis illis usitatam esse audimus, aliquantum molliri sine offensione aliorum possit, id faciendum censemus. Id autem intellegimus de primis & ultimis formulæ verbis, quibus *juramenti* ratio

¹⁹ Kolosváryról: ÁMÁN Ildikó, „Kolosváry Sándor (1840–1922)”, *Acta Universitatis Szegediensis: Forvm: Acta Juridica et Politica* 10., 1. sz. (2020): 385–398.

²⁰ TÓTH György, *Az Unitárius...*, 37–38.

continentur. Nos quidem *obtestationem gravem* ejus loco adhibemus, in quam sponsus & sponsa ita consentiunt, ut plerumque *uno tantum verbo* fidem conjugalem sibi mutuo obligent. In hunc enim ferme modum utrumque seorsim alloqui solemus: Interrogo [...]. *Subiicere uterque debet: Spondeo.*²¹

Az összehasonlítás során először is az szúr szemet, hogy bár Kolosváry különbséget tett a juramentum (eskü) és az obtestatio (ráesküvés) között, e különbségtétel azonban azoknak, akik csak magyarítását olvassák, érzékelhetetlen. Márpedig a *Szükséges utasítások...* szövegezői viszolyogni látszanak attól, hogy formájukat eskünek nevezzék. Másodszor: Kolosváry átsiklott afölött, hogy a jegyesek itt nem „esküszöveggel” (az előolvasott szöveg megismétlésével), hanem „rendesen csupán egyetlen szóval” kötelezik el magukat egymásnak. Ez a szó, amely ismét csak elhomályosodott az átültetés folyamán (ráadásul kétszer is),²² az ígérem volt. Márpedig az ígéret és az eskü között szintén nem csekély a különbség: minthogy az általuk kilátásba helyezettek nem ugyanannyira vehetők bizonyosra, erejük sem azonos, és így megszegésük sem ugyanakkora bűn.

Talán e kevésből is látszik, hogy a *Szükséges utasítások...*-at újra kellene fordítani, anélkül azonban, hogy a korábbi fordítást bírálják. Ezt ugyanis (amely egyébként is fényes bizonyíték arra, milyen körmönfontan fogalmazták meg az eredetit) Kolosváry közvetlenül azelőtt készítette, hogy a román megszállás folyamányaképp 1921 októberében „el kellett hagynia Kolozsvárt, amellyel jóbanrosszban összeforrott”.²³ A törvénygyűjtemény előszavában idézik is egy ebben az időszakban kelt levelét (1918), amelyben kénytelen volt azokról a szenvedésekről is szót ejteni, amelyek ekkoriban perzselték lelkét: „Három katona unokám és két kirabolt öreg testvérem sorsa most annyira izgalomban tartja lelkemet, hogy komoly munkát végezni nem tudok.”²⁴ Ezt feltétlenül tisztázni szerettem volna, mielőtt továbbvizsem a megkezdett gondolatsort.

Visszatérve tehát az eskühöz, előjáróban meg kell jegyeznem, hogy míg a lengyelországi unitáriusok elfogadták az anabaptisták bizonyos szociáletikai nézeteit, addig az erre kevésbé fogékony erdélyiek nem osztották ezeket, s ennek eredményeképp például „lengyel” hitsorsosaikkal ellentétben az eskütől és így a

²¹ *De disciplina ecclesiastica* [kézirat], Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: Ms. U. 54/B.

²² Kolosváry a „pollicearis ac *spondeas*”-t is ígéredek és fogadodnak fordította, noha mindkét latin ige az ígér ekvivalense.

²³ Sz– S–, „Meghalt Kolosváry Sándor”, *Uj Élet* 2., 33. sz. (1922. szept. 15.): 15–16.

²⁴ ТóTH György, *Az Unitárius...*, VI.

házassági eskütől sem tartózkodtak. Ezt számos forrás dokumentálja. Ilyen az 1560–1570-es évek fordulóján Lengyelországból Erdélybe érkező és egy kis ideig kolozsvári szász prédikátorként tevékenykedő Elias Gczmiedeles 1571-ben kelt levele is, amelyből kiderül, hogy az eskü tiltása miatt is támadták őt az erdélyiek, főként az anabaptistaellenes propagandától sem idegenkedő Heltai Gáspár.²⁵ Mindezt így emlegette fel Gczmiedeles:

„Azt írtátok Conradnak Krakkóba, hogy én még a következőket is prédikáltam, a házaspároknak, amint ti fogalmaztok, nem kell hűségesküt tenniök egymásnak, hanem ha egy ideig együtt akarnak lakni, akkor jó ugyan, ha tartózkodnak a mással való együtt hálástól, de ha nem, akkor nem kell magukat esküvel kötelezniök erre, mert ez úgyis lehetetlen. De az egész gyülekezet tudja, hogy én ezt nem mondtam. Csupán azt mondtam, hogy Krisztus megtiltotta a házastársak közötti esküvést, amikor azt mondta, hogy legyen a ti beszédek igen, igen és nem, nem, és ami e fölött van, az a gonosztól van. Ha egy keresztyén szűz igent mond arra, hogy akar valakit, azzal már hűségesküt is tett, a továbbiakban nem kell esküdni, mert Isten szava ezt megtiltja.”²⁶

Heltaihoz hasonlóan vélekedett a szabadgondolkodó Jacobus Palæologus (1520?–1585) és Toroczkai Máté (1553–1615) unitárius püspök is.²⁷

Komplikáltabb azonban az ügy Toroczkai egyik hivatali elődjénél, Enyedi Györgynél (1555–1597), aki idevágó konciójában (*De nuptiis*),²⁸ miután a Tóbiás könyve alapján „rekonstruálja” az Ószövetségben egyébként teljesen szabályozatlan zsidó házassági ceremóniát, e ceremónia különböző részeinek megfelelően szervezi meg szövegét: sorban beszél tehát a „kézfogóról”, a szülői áldásról, a házassági szerződésről és a lakodalomról, s e szerkezet miatt a kora újkori házasságkötési szokások közül meg sem emlékezik azokról, amelyeknek nincs előzménye a textusban vagy annak környezetében. Enyedi tehát nem az unitárius

²⁵ BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Humanizmus és Reformáció 14. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1988), 181.

²⁶ BALÁZS Mihály, „Heltai Gáspár és a felekezetek”, *Keresztény Magvető* 110., 4. sz. (2004): 391–406., 405.

²⁷ BALÁZS Mihály, „Elhúzódo felekezetiesedés és rendhagyó káteirodalom. Az unitáriusok káteiról a kezdetektől a dézsi komplanációig”, in BALÁZS Mihály, *Felekezetieség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok 8., (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 37–75., 59.

²⁸ ENYEDI György, *Prédikációi 1. (67–99. beszéd)*, s. a. r., az előszót és a jegyzeteket írta LOVAS Borbála (Budapest: MTA-ELTE HECE, Magyar Unitárius Egyház, 2016), 89–95.

esketési szertartásról beszél, hanem egy ószövetségi „házasságleírásból”²⁹ szűr le olyan, saját korára vonatkoztatható szociáletikai és egyéb erkölcsi tanulságokat, amelyekkel megerősíti a korabeli szokásokat vagy épp megrója azokat. Semmi-képp sem szabad tehát liturgiai következtetéseket levonni beszédéből. Céloz viszont Enyedi az anabaptisták megnevezése nélkül az eskü feletti vitatkozásokra:

„Második tanóságunk ez igékből leszen az felől, az miről gyakorta vetélkedni szoktanak némellyek, az régen az házások esküvéssel szerkesztettek-e öszve, és ha annak illik-e lenni, avagy nem.”³⁰

A kérdésre természetesen ő maga is felelt, válaszában pedig első pillantásra nagyon toleráns álláspontot látszik elfoglalni:

„Tudjuk penig azt, hogy az hütnek és esküvésnek ez az módja, úgyannyira, hogy |:ha:| valaki csak egyet sem szól is, de ha kezét beadja, szinte annyi, mintha megesküött volna. Mert az hütnek bizonyos jegye az kézbe adás, és nemcsak az kötelezi meg hüttel magát, az ki szájával esküszik, hanem ha vagy [39v (74):] keze beadásával fogad valamit, vagy ha ki az hütnek formáját hallván csak int és feje hajtásával javallja. Tehát, ha régen az házasság az jobb kéznek beadásával lött, nyilván akkor is hüttel köteleztek öszve az házások.”³¹ [A szöveget a kiemeléséknél javítottam – Sz. M. D.]

Csakhogy érvül mindezt nem a türelem, hanem épp hogy az eskü mellett hozza fel, a kéz beadását ugyanis nem azért tartja egyenrangúnak a szóbeli esküvel, hogy ennek amazzal való kiválthatóságát nagy nyilvánosság előtt demonstrálja, hanem hogy a korabeli szóbeli házassági eskü biblikusságát dokumentálni tudja.

A *Szükséges utasítások...* is ilyen „verbális” esküre utal, egyébként aligha akarhatnának enyhíteni ennek első és utolsó szavain.³² Hogy mik lehettek e szavak, nem tudjuk, az 1578 körüli *Formula Copulationis Conjugatos* című, magyar

²⁹ Vö. ALSZEGHY Zoltán, „A házasság”, in *Teológiai Vázlatok VI.: Tanulmányok a filozófia és a teológia köréből a II. Vatikáni Zsinat után*, szerk. ALSZEGHY Zoltán, NAGY Ferenc, SZABÓ Ferenc, WEISSMAR Béla (Budapest: Szent István Társulat, Az Apostoli Szentsek Kiadója, 1983), 65–132., 78–83.

³⁰ ENYEDI, *Prédikációi...*, 1, 90.

³¹ Uo.

³² TÓTH, *Az Unitárius...*, 37–38.

nyelvű kéziratos művecske sem ismert példányból,³³ a katolikus és protestáns párhuzamok³⁴ alapján azonban mégiscsak az tűnik számomra legvalószínűbbnek, hogy az „Isten engem úgy segéljen” nyitó- és záróformulát, esetleg az „Én, N. N. esküszöm” nyitó- és az „Isten engem úgy segéljen” záróformulát szerették volna törölni a szövegből, hogy ezzel is szimpla ünnepélyes állítássá degradálják az egykori esküt. Mindennek két oka is lehetett: egyfelől a lengyel befolyás, másfelől pedig a hűtlen elhagyások kiugróan magas száma.

	Az eskü első tagmondata	Az eskü utolsó tagmondata
Mossóczy Zakariásnál (katolikus)	„Isten téged úgy segéljen, és az ő szent fia, a mi üdvességünk, teljes Szentháromság, Atya, Fiú, Szentlélek, egy bizony Isten...”	„...Isten téged úgy segéljen.” (77.)
Az Agendariusban (katolikus)	„Isten engemet úgy segéljen, Boldogasszony, Istennek minden szenti...”	„...Isten engemet úgy segéljen.” (35–36.)
Heltai Gáspárnál (evangélikus)	„Én, N. esküszem ma az igaz és élő Úristennek előtte és az ő keresztyéni gyülekezetnek előtte...”	„...(az Isten engemet úgy segítsen,) ki Atya, Fiú és Szentlélek, egy bizony Isten.” (C4–C4v.)
Bornemisza Péternél (evangélikus)	„Isten téged úgy segéljen, Atya, Fiú és Szentlélek egy bizony Isten...”	„...Isten téged úgy segéljen [szent fiáért].” (Mviv–Mvii.)
a „Keresztúri agendában” (evangélikus)	„Isten téged úgy segítsen...”	„...Isten téged úgy segéljen.” (d6v.)
Melius Juhász Péternél (református)	„Isten téged úgy segéljen...”	„...úgy tartson meg szent fiáért az igaz hit által. Ámen.” (409–410.)
Beythe Istvánál (református)	„Isten téged úgy segéljön...”	„...Isten téged úgy segéljön.” (Fii–Fiiv.)

³³ KÉNOSI TÖZSÉR János, *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania – Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum*, compiled by Ferenc FÖLDESI, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32. (Szeged: Scriptum Kft. 1991), 163.

³⁴ BÁRTH, *Esküvő, keresztelő, avatás...*, 105., 108–109., 117., 119–124.

	Az eskü első tagmondata	Az eskü utolsó tagmondata
Milotai Nyilas Istvánnál (református)	„Az igaz Isten(, ki az Atya, az Fiú, az Szentlélek teljes Szentháromság egy bizony örök Isten,) tégedet úgy segítjen az te igaz hitödben...”	„...Isten téged úgy segítjen.” (309.)

Az új formát mégsem sikerülhetett elterjeszteni,³⁵ a legutóbb Bárh által idézett 18. század közepe, első unitárius szertartáskönyvnek is nevezett agendában, a *Modus rerum agendarum*ban ugyanis már teljesen más – szerkezetében is – a(z eskü)minta.³⁶ Ugyanakkor mégsem lehetett teljesen hamvába holt az a vállalkozás, hogy az 1629-es szöveget bevezessék a liturgiába: a kolozsvári Parciális Konzisztórium egy negyven évvel későbbi határozatából (1668) kiderül ugyanis, hogy az alperes asszony „erős hittel az gyülekezetben Istennek és az ő sz. fiának és az Isten angyalinak előtte kötelezte is magát az kopulálásnak idején”.³⁷ Ez egyértelműen a *Szükséges utasítások...* formulájának fordulata, már csak azért is, mert más felekezeteknél nem volt szokás az angyalok előtt ígéretet tenni. Igen ám, de egyből hozzá kell tennem: a peresek mindketten kolozsváriak voltak, így minden bizonnyal a város határán belül házasodhattak össze.

³⁵ 1632-ben máris két „gyökeresen eltérő hagyományból táplálkozó és teológiát hirdető” kátét jelentettek meg az erdélyi unitáriusok, s míg az egyikben azt olvashatjuk, hogy „műnekünk nemcsak hamisan nem szabad eskünnünk, hanem még ugyan igazán is csak akkor szabad, a’ mikor néminemű kételenségből kényszerítettünk arra”, addig a másikban azt, hogy „[k]évánja az Úristen, hogy igaz és szükséges dologban csak az ő nevére esküdjél”. MOLNÁR Dávid, „...az nagy tengerből való folyóvíznek sebessége”. *Kolozsvári unitárius levéltári dokumentumok és nyomtatványok gyűjteménye Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korából (1613–1648)*, A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 7. (Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház, 2015), 295., 336.; BALÁZS, „Elhúzódo felekezetiesedés...”, 59., 71–72.

³⁶ BÁRTH Dániel, „A történeti szokáskutatás kora újkori forrásai: az unitárius szertartáskönyvek”, in *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7. Konferencia Sepsiszentgyörgyön. 2005. szeptember 1.*, szerk. S. LATZKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ Gazda Enikő (Sepsiszentgyörgy, Veszprém: Székely Nemzeti Múzeum, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007), 213–230., 225. Nem ő közölte először: SZOMBATEALVI József, „Egy 18. századi szabályzat az erdélyi unitárius istentisztelet és szertartások végzéséről”, *Keresztény Magvető* 93., 1. sz. (1987): 22–33. Ekkor már biztosan fogták egymás kezét a házasulandók.

³⁷ *Kolozs-Dobokai Unitárius Egyházkör parciális és főkonzisztóriumai jegyzőkönyve II.* (1606–1693), a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára, jelzet nélkül, 204.

A beszéd

A tárgyalt időszakban, az 1620-as évek legelején nyomtatták ki Valentinus Radecius *De matrimonio tractatus* című munkáját is, amelynek tartalmát – legalábbis alapvonalaiban – már a 18. században is leírták: „Benne tárgyalatik: 1. Mekkora a házasság méltósága és kitűnősége? 2. Miképpen kell hozzáfogni a házaselethez? 3. Hogy kell végigcsinálni?”³⁸ Bő két évszázad múlva a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* második kötetében mindezt a nyomtatvány járulékos részeinek felsorolásával egészítették ki: „A címlap hátán ajánlás *Lectori benevolo*. Ezt követi *Tractatus de matrimonio* címmel a házasságról szóló teológiai értekezés. Két lapnyi bevezető szöveg után három kérdést emel ki: I. Quanta sit matrimonii dignitas et praestantia – II. Quomodo vita matrimonialis sit ineunda – III. Quomodo sit transigenda.”³⁹ Meghatározták még a *De matrimonio tractatus* műfaját is, amelyet a vallási tanítás⁴⁰ terminus technicusszal jelöltek meg, az ajánlás alapján pedig megállapították azt is, hogy „a szerző a lelkipásztoroknak akar segítségére lenni a házasságkötéskor mondandó beszédekben.”⁴¹

A műfaji meghatározás azt sejteti-sugalmazza, hogy Radecius szerzeménye házasságtani értekezés, a házasulandók násznép előtti megszólítása azonban teljesen ellentmond ennek:

„Úgyhogy most ti is, akik kölcsönösen elkötelezitek magatokat egymásnak a házasság szentségében, biztosra vehetitek a legjobb és legnagyobb Isten egyedülálló kedvezésére és az ebből fakadó ajándékainak bőséges gazdagságára vonatkozó ígéretet, amennyiben úgy teljesítitek házastársi kötelességeiteket, hogy Ő örömet lelje az egyetértésre való törekvésetekben, és méltónak találjon rá, hogy hozzátok kösse magát. Úgy kövessen titeket Isten kedvezése és jósága, hogy – amiként az Írás mondja – szerencsések legyetek a városban, szerencsések legyetek otthon és vidéken, szerencsések legyenek az utódaitok, szerencsés legyen a munkátok, a földetek és a nyájatok haszna, szerencsések legyetek érkezéskor és induláskor egyaránt. Ezen reményetek és várakozásotok teljesülését kéri isten-

³⁸ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, KOZMA M. és KOZMA J., *Az Erdélyi... 2.*, 495. Vö. KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi... 1.*, 703.; KÉNOSI TÖZSÉR, *De typographiis et...*, XIX., 80., 110., 143.

³⁹ RMNy 1252. Vö. RMK II 417.

⁴⁰ Heltai Jánosnál: részleges vallási tanítás. HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*, Res Libraria II. (Budapest: Universitas Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 178., 183–184.

⁴¹ RMNy 1252.

félő fohászokkal és imádsággal a szüleit, a rokonait, a barátait és mindenki más is, akit csak itt összegyűlni láttok.”⁴²

Az ilyenfajta alkalmisság nem a vallási tanítások műfaji készletének tartozéka, s így a könyv nem lehet vallási tanítás, csakis beszéd. Egészen pontosan: eszketési beszédmintá. Hasonlóan vélekedett róla Pokoly József is, aki szerint „a Rodecius [!] által írott «Tractatus de matrimonio» című, 1621-ben Kolozsváron megjelent műve [!] csak Agendalis beszédeket, illetőleg ugyanehhez anyagot tartalmaz”.⁴³

De miről is szól a *De matrimonio tractatus*? Az első egységben Radecius a házasság méltóságát azzal bizonyítja, hogy intézményét maga Isten alapította, csaknem általánosan elismert, a törvény és az evangéliumi tanítás nemcsak megerősíti, hanem finomítja és tökéletesíti is (ezért nem dívik a keresztényeknél a többnejűség és a válólével), jelességére pedig a kánai csodajelből is következtetni lehet. Elfogadottságát viszonylag eredetien támasztja alá: még maga Platón sem tudta bevezetni a nőközsége.⁴⁴ Radecius ezek után a házaselet célját úgy ismerteti, hogy közben teljesen szétfeszíti a hagyományos kereteket: a Szent Ágoston-i triplex bonum-elmélet protestáns változatából átveszi,⁴⁵ hogy a házasság rendeltetése a fajfenntartás, a testi-lelki tisztaság megőrzése⁴⁶ és a kölcsönös segítség,⁴⁷ ám ő mindezeket a jó és boldog életnek rendeli alá, az elméletet pedig (miközben érvelésének nem része az a toposz, miszerint a házasság Krisztus és az egyház szövetségének lenne a jele) többszörösen kiegészíti. Előbb a házaselet hasznai közé számlálja a rokonság terebélyesedését, a férfiak egymás közti szerelmi vetélkedésének szünetelését, a törvényes utódlást és az előrelátó gondoskodás családtagokra történő ösztönös kiterjesztésének civilizációs hatását, azután pedig a házaselet örömeiről beszél. Ilyen a társas lényként való létezés lehetőség-

⁴² RADECIUS, *De matrimonio tractatus*, 54. A fordítást belső használatra Szabó Ádám készítette. Vö. 35–36., 38–39.

⁴³ POKOLY József, „A magyar protestáns házassági jog rövid története 1786-ig”, *Protestáns Szemle* 6., 5. sz. (1894): 17–29., 100–122., 162–177., 235–251., 305–323., 365–978., 321.

⁴⁴ Vö. BOLONYAI Gábor és GÁBOR Sámuel, „Az »isteni Platón« és a »legszemérmertlebb Epikuros«: Bessarion-idézetek Bonfini *Symposion*jában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122., 1. sz. (2018): 3–30., 7–8.

⁴⁵ Vö. SZABÓ András Péter, „Menyegzőtől mennyegzőig...”, 37–38.

⁴⁶ A nemi betegségek elhárításával együtt: „hogy se a lelkünket [...] ne szennyezzük be a tisztátalan vágyak mocskával, sem pedig testünket [...] ne csúfítsuk el a kicsapongás visszataszító jeleivel.” RADECIUS, *De matrimonio tractatus*, 8.

⁴⁷ Ez tulajdonképp már nem is cél, hanem haszon nála.

ge, a gyermekáldás, a jól leélt élet tudata vagy épp a gyermekek általi „halhatatlanság”. A második egységben, amely egyáltalán nem szokványos ilyen beszédek esetén, Radecius előbb egy Sallustius-idézettel arra hívja fel a figyelmet, hogy házáséltre lépéskor nem szabad meggondolatlanul cselekedni („Mert mielőtt bármibe fogsz, jól meg kell fontolnod...”⁴⁸), azután pedig Hésziodosz jeles mondatát parafrázeálja:

„Mindenben legjobb annak, ki megéri magától,
hogy mi következik aztán és jobb végre hogyan jut.
Mégis, az is jól jár, aki meghallgatja a bölcs szót.
Ám aki önmaga nem tud itélni, de másra se hallgat,
hogyha okos szót szól, az már a haszontalan ember.”⁴⁹

Kérjünk tehát tanácsot szüleinktől, gyámunktól – folytatja Radecius –, leginkább pedig magához Istenhez forduljunk – úgyis csak általa lelhetünk biztosan boldogságot. A harmadik és egyben legközhelyesebb egységben, amely a házasság végbeviteléről szól, a házastársak egymással szembeni, Szentírásból „kigyűjtött” kötelességeit sorolja fel. A terjedelmes szakasz végén ezúttal össze is foglalja az elmondottakat:

„Ezek voltak, amelyekre a házasfelek kötelességével és Isten törvényével kapcsolatban figyelmeztetni akartam; és úgy tűnik, hogy ha ezeket figyelmesen betartják, lehetetlen, hogy a szerencsésen induló házasság ne érje el a kívánt sikert. Ugyanis ha a férj bensőséges szeretetet táplál a felesége iránt, amelytől láng-
ra gyúlva úgy tartja, hogy őt mint Isten különleges és nagyon értékes ajándékát nyerte el, és olyan tisztességesen bánik vele, hogy a szavaitól távol lesz minden gyalázkodás, a tetteitől a kegyetlenség; ha a felesége jólétéről hajlandó úgy gondoskodni, mint a saját testéről; végül ha annak gyengességét és törekenységét szelídséggel és kedvességgel kezeli; és ha cserébe a feleség a férje iránt táplált tiszta és őszinte szeretet mellett alázatosságot tanúsít, ha őszintén igaz nagyrabecsülést és tiszteletet mutat a férjével szemben, ha folyamatos szolgálattal bizonyítja az engedelmességre való teljes hajlandóságát, végül ha jókedvű szolgálatkészséggel tetézi az engedelmességből fakadó kötelességtudatot – tehát, mondom, ha ezeket

⁴⁸ C. SALLUSTIUS CRISPUS, *Összes művei*, ford. KURCZ Ágnes, Bibliotheca Classica (H. n.: Magyar Helikon, 1978), 9.

⁴⁹ HÉSZIODOSZ, *Istenek születése – Munkák és napok*, ford. TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre, Ókori Irodalom Kiskönyvtára (H. n.: Magyar Helikon, 1974), 50.

az üdvös feladatokat mindkét fél magára vállalja, és a maga részéről mindenki hűségesen végrehajtja őket, akkor az egymást kölcsönösen erősítő kötelelességeknek ebből az oly szeretetreméltó összekapcsolódásából egyetértés fog származni, éltetője és megőrzője mindazon boldogságnak, amit egy emberi közösség csak nyújtani tud.”⁵⁰

E három egységből álló főszöveget ajánlás előzi meg, ebből pedig az is kiderül, hogy Radecius ha nem is formulának, de feltétlenül valamiféle formulaszerűségnek, „quasi formulának” szánta munkáját, amelyet paptársainak írt:

„Üdvözet a nyájas olvasónak! Gyakran és sokan kértek, hogy a prédikátorok használatára írjak egy egybekelési, azaz házasságkötési formulát; én pedig, nyájas olvasó, ezt adtam közre a házasságkötésről, bármennyit is érjen. Természetesen nem azzal a szándékkal, hogy egy ilyen terjedelmes írást egyszerre teljesen felolvassanak (mert ez a prédikátor számára is nehéz, és a nép számára is unalmas lenne); hanem azért, hogy ha valaki ebből az egy formulaszerűségből némi jó ízléssel többet össze akar állítani magának, akkor használhassa. Ezáltal ugyanis könnyen megoldhatónak tűnt, hogy változatosság révén elégedetté tegyük a hallgatóságot. Ugyanezen okból kifolyólag, tehát hogy senki se higgye azt, hogy itt egyetlen hivatalos formula lett közreadva, a következő címet adtuk művecskénknek: *Értekezés a házasságról*; így kellően baráti hangnemet ütöttünk meg az egyházi írókkal szemben. Mindenekelőtt erről akartunk tájékoztatni téged, nyájas olvasó, hogy tisztában legyél a szándékunkkal. Fogadd hát jó szívvel segítő igyekezetünket, és Isten áldjon meg téged.”⁵¹

Hogy mennyire fogadták jó szívvel, vagy milyen hatást gyakorolt saját szándékában, arról nem könnyű megállapításokat tenni.⁵² Mindenesetre hasonló

⁵⁰ RADECIUS, *De matrimonio tractatus*, 49.

⁵¹ Uo., 2.

⁵² A kolozsvári Akadémiai Könyvtár egyik példányának (U 456/b) possessora Árkosi Csiki István (1750) és Homoródszentmártoni Gedő József (1750), a másiké (U 530) pedig Andrásfalvi István (1640) és Nagyajtai Kovács István. Hogy a széljegyzeteket kik és pontosan mikor írták, nem állapítható meg. A nyomtatványt le is másolták, de ez már a 19. század második felében történt (Ms. U. 924). *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár régi magyar könyvtárgyűjteményének katalógusa / Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*, szerk. SIPOS GÁBOR, KOVÁCS MÁRIA, KÜSZÁLIK ESZTER, SÁNTHA EMESE, SIPOS GÁBOR, SZŐKE IMOLA, Sapientia Könyvek 28.: Társadalomtudomány (Kolozsvár: Scientia Kiadó, Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 2004), 473.

beszéd a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Ms. U. 262 jelzetű kéziratában, az ún. *Conciones Vetustissimæ*ben is megőrződött; ez a *De matrimonio*, amely a 17. század közepén keletkezhetett. Bár ez sokban emlékeztet Radecius szerzeményére, nincs olyan egyedi közös jegyük, amely alapján szorosabb kapcsolatba hoznám vele. Funkciójára kétségbevonhatatlan bizonyíték, hogy a kézirat végére feljegyezték: „posthæc copulatio sequitur”, azaz ezután kopuláció következik. Kopulációnak Báর্থ a házasságkötés szertartásának azon elemét nevezte, „amikor az eskető pap a felek szándék-kinyilvánítása után megerősíti azok akaratát és kijelenti a házasság létrejöttét”.⁵³ Tágabb értelemben pedig maga az egyházi házasságkötés.

Összefoglalás

Az 1620-as évek erdélyi unitárius egyházában voltak olyanok, köztük a püspök, Valentinus Radecius is, akik az esketési szertartás megváltoztatására és uniformizálására törekedtek. Ez aligha sikerült nekik, legfeljebb ideiglenesen és korlátozott hatókörben. A dokumentumokban azonban egyes szertartási elemeknek nyoma maradt, ami alapján rekonstruálni lehet az újítok által „ideálisnak” vélt liturgiát. Eszerint miután a házasulandók az egész gyülekezet előtt megmutatták magukat („in medium prodierunt”),⁵⁴ a pap esketési beszédet (doctrina) intézett hozzájuk.⁵⁵ Ezt kérdés és ígélet követte. *De matrimonio tractatus*ában Radecius minderre szintén nem az eskü, hanem a stipulatio szót használja.⁵⁶ A stipulatio Finálnál „formaszerinti megkérdés és avval egybekötött ígértkövetelés” (bővebben l. a mellékletben).⁵⁷ Ezek után kellett következnie a kopulációnak. Mind-ebből az is látszik, hogy az unitárius esketési szertartás szerkezetileg nem nagyon különbözött más felekezetekétől, az eskü helyetti stipulatio azonban teljesen idegen volt Magyarországon és Erdélyben is.

⁵³ BÁRTH, *Esküvő, keresztelő, avatás...*, 99.

⁵⁴ RADECIUS, *De matrimonio tractatus*, 4.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ FINÁLY Henrik, a legjobb és legújabb szótárirodalomra támaszkodva összeállította, *A latin nyelv szótára* (Budapest: Franklin-társulat, 1884), 1875.

Melléklet

Részlet a Diósi György által összeállított *A római jog világa* című kiadványból

„A stipulatio a rómaiak mindenre használatos szerződéskötési módja volt. Ősi, eredetileg talán eskü jellegű kötelezettségvállalást jelentett, amely élőszóval, kérdés-felelet formájában történt. Két szereplője volt: a hitelező, akivel szemben a kötelezettséget vállalták, és az adós, aki kötelezte magát. [...]

Valójában a stipulatio a kötelezettségvállalás lehető legegyszerűbb és legkézenfekvőbb módja volt. A hitelező kérdezett: »Ígéred-e, hogy adod Stichus nevű rabszolgádat?« Erre az adósnak egyetlen szóval kellett válaszolnia, mégpedig ugyanazzal az igével, amely a hitelező kérdésében szerepelt. Példánkban tehát a válasz: »Ígérem.« A stipulatio előnyei közé tartozott, hogy ez a tömör, szóbeli forma arra készítette a két szerződő felet, hogy egyértelműen kevés szóval meghatározzák azt, amiben megállapodtak. Így tisztázódott, hogy a sok előzetes alkudozás, tárgyalás, fecsegés után voltaképpen miben egyeztek meg. Idővel viszont a stipulatio hátrányává vált, hogy a szóban elhangzó ígéretet nehezen lehetett bizonyítani. Ezért szokásba jött, hogy írást is készítettek az elhangzottakról.⁵⁸

Mínthogy a kérdés-felelet formát tetszés szerinti tartalommal lehetett megköltetni, a rómaiak mindenfajta kötelezettség vállalására alkalmazták a stipulatiót. Ennek folytán a jogtudósoknak többnyire éppen a stipulatio taglalása szolgáltatott alkalmat a szerződés egyik-másik általános elvének kifejtésére. A stipulatio formájának tömörsége pedig méltó próbaköve volt a jogászi értelmezés művészetének.”⁵⁹

⁵⁸ Diósi nem említi az astipulatort (esetünkben ő a pap), aki tanúként lehetett jelen a szerződés megkötésekor.

⁵⁹ *A római jog világa*, szerk., bev., jegyz. DIÓSDI György, ford. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor, DIÓSDI György, HAMZA Gábor, KÁLLAY István, TERÉNYI István, VISKY Károly, ZLINSZKY János, Európa Antológia: Róma (Budapest: Gondolat Kiadó, 1973), 160–161.